

Christina Franck

Det sene fæstevæsen på Turebyholm 1770-1860

– Til alles bedste?

Når historikerne beskriver dansk landbrug efter 1770, er sigtet næsten altid at undersøge de mange bønder, som overgik fra at være fæstebønder til at blive selvejere. Der var dog en ganske stor gruppe, som forblev i fæste helt frem til 1860'erne¹ – om dem handler denne artikel. Omdrejningspunktet er fæsteforholdet og i særlig grad de engangsydelser, indfæstningen, og de årlige ydelser, landgilden, som bønderne skulle give til godsejeren for brugsretten til deres gård.

Et gods og dets besiddere

På det frugtbare Midtsjælland mellem det moderne Karise og Herfølge ligger godset Turebyholm. Turebyholm har siden 1750 og frem til i dag været ejet af Moltkeslægten, som har deres hovedsæde på Bregentved. Fra 1750 og frem til 1919 var Bregentved et grevskab, hvor Turebyholm hørte under, og dermed er Turebyholms skæbne tæt forbundet med Bregentveds.²

Grev Adam Gottlob Moltke var ud af en fattig tysk adelsslægt fra Mecklenburg, men formåede ved sin død at være en af Danmarks største jordbesiddere. A. G. Moltke var med til at gennemføre de tidligste landboreformer, og især udskiftningssagen var han en varm fortaler for, således hørte greven til den af de første, som inddrog overdrev til marker så tidligt som 1765.³ Efter A. G. Moltkes død overtog sønnen Joachim Godske Moltke grevskabet og fortsatte sin faders arbejde med at reformere godset med nye landbrugsmetoder. Turebyholm var derfor et gods med, må man tro, en stor udvikling, og det gør det til et interessant valg for at undersøge fæstevæsenets udvikling. Desværre er det bevarede kildemateriale fra Turebyholm ikke fyldestgørende for den tidligste del af perioden 1770-1800, så derfor inddrages, til at belyse perioden, fæstekontrakter fra hele grevskabet Bregentved. Til denne metode kan indvendes, at den implicit antager, at forholdene på Turebyholm Gods er identiske med forholdene på resten af grevskabet. Til denne indvending kan siges, at et grevskab som hovedregel var et administrativt hovedcenter, og det virker lidet sandsynligt, at man ville have store forskelle i fæsteforholdet på grevskabets enkelte godser. Sammenligner man forholdene i fæstekontrakter fra Turebyholm og resten af grevskabet Bregentved er de ikke overraskende også slående enslydende.⁴

Figur 1. Kort over Turebyholm med sognene Tureby, Karise, Dalby og lidt af Spjelderup, hvor fæsteforholdene undersøges i denne artikel. Turebyholm indgik i Bregentveds enorme godskompleks, der også omfattede hovedgårdene Tryggevælde og Juellinge. Atlasblad Store Heddinge 1:80.000, målt 1847. Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Det traditionelle fæstevæsen

Som på alle danske godser var fæsteforholdet mellem godsejeren og fæstebønderne bestemt ud fra de afgifter, som fæsteren skulle yde til godset.

Når en karl fæstede en gård, skulle han betale en fæsteafgift til godsejeren. Beløbet var opgjort i rede penge og var et engangsbeløb. Landgilden var – i modsætning til indfæstningen – en årlig afgift opgjort i tønder hartkorn, det vil sige rug, byg, havre og i sjældne tilfælde hvede. Hvor store afgifterne var, afhæng i høj grad af gårdens hartkornsberegning. Hartkornsberegningen var det officielle skattegrundlag og var opgjort efter den enkelt gårds ydeevne. Bereg-

Figur 2. Billede af Turebyholm set fra sydøst. Da A. G. Moltke overtog Turebyholm, lod han samtidig en ny hovedbygning opføre i den nyeste mode. Bygningen forekommer en anelse beskeden i forhold til forestillingen om 1700-tallets store pragtanlæg, men det har sin naturlige forklaring. Da Turebyholm ikke lå langt fra Bregentveds hovedbygning, var Turebyholm som hovedregel tænkt som et udvidet tehus, når for eksempel grevens gode ven kong Frederik d. 5. om sommeren kom forbi Bregentved. Kilde: GoOrganic, Turebyholm.

ningen havde således ikke rod i gårdens fysiske størrelse, men i hvor meget korn den kunne producere.

Hoveri

Artiklen vil primært fokusere på fæstetiltrædelse og fæsteoverdragelse samt afgifter fra fæstebonden til godsejeren, herunder indfæstningsafgiften og landgilden. Hoveriet vil ikke blive særskilt behandlet, selvom der er tale om en afgift med stor indfyldelse på forholdet mellem fæstebonde og godsejer, som også eftertiden har hæftet sig meget ved. Når hoveriet ikke vil blive selvstændigt analyseret, skyldes det, at avlingshoveriet, den væsentligste hoveritype, blev fastsat på Bregentved via hoveriforeningen af 1792⁵ og dermed fastlåst for resten af den

undersøgte periode. Da det særligt er variationen i fæstebondens afgifter til godsejeren, som er interessante for artiklens fokus, ville en særskilt hoverianalyse næppe bidrage meget.

Et enkelt element skal dog nævnes. I godsregnskaber fra grevskabet Brengentved ses en mærkbar stigning i hoveripengene, som fæstebønderne skulle betale til godsejeren. Stigningen sammenfalder med tiden omkring udskiftningen på grevskabet omkring 1790'erne,⁶ men mere om dette senere.

Indfæstning

Den danske historiker Fridlev Skrubbeltrang fremførte, at det var normal praksis, at forældrene betalte hele eller en del af indfæstningssummen for deres søn.⁷ Fremgangsmåden gav meget god mening, da det ofte var faderens fæstegård, som sønnen overtog. Praksisen vidner også om, at indfæstningssummen var et meget stort beløb, som en ung karl ikke havde mulighed for alene at spare op. Dette forhold ses tydeligt også i indfæstningssummen på Turebyholm og Brengentved i perioden 1779-1779 og Turebyholm Gods 1805-1859.

	20	30	40	50	60	70	100	150	200	300	Gennemsnit
1779-1780	2	1									24
1784-1785			1		1					1	100*
1789-1790				2	1						55
1795		1		1			1				60
1796				1			2				83
1797				1			1				75
1798				1			2		1		112
1799				2		1	5	1	1		217

Tabel 1: Gennemsnitlig indfæstningsafgift 1779-1799. *Skyldes outlieren på 300 rigsdaler, uden denne er gennemsnittet 40 rigsdaler.⁸

	50	100	150	200	250	300	600	IO	Gennemsnit
1805-1820		1		2		2		2	220
1821-1830			2	4					183
1831-1840		3	2	3					150
1841-1851	1		1	2			1		240
1852-1859					1	6	1		331
I alt	1	4	5	11	1	8	2	2	-

Tabel 2: Gennemsnitlig indfæstningsafgift 1805-1859. IO = Ingen optegnelse.⁹

Indfæstningssummens størrelse tog traditionelt udgangspunkt i gårdens størrelse og stand, men som det ses ud fra tabel 1, kan der fra 1795 anes en tendens til, at indfæstningssummen lød på enten 50 eller 100 rigsdaler. Tendensen med en ens størrelsesafgift ses videre op gennem tiden 1805-1851, og selve beløbet fortsætter til og med at stige yderligere, således at afgiften fra 1820-1851 primært udgjorde 200 rigsdaler og fra 1852-1859 steg yderligere til 300 rigsdaler som gængs indfæstningsafgift. Udviklingen i indfæstningssummen kan umiddelbart være tegn på to ting: enten havde fæstegårdene på Turebyholm stort set samme størrelse og stand, eller også var der tale om, at en ensartet afgift administrativt var lettere overskuelig og derfor kunne betale sig på et så stort grevskab som Bregentved.

Den første mulighed lader sig hurtigt afvise. Af de bevarede fæstekontrakter ses, at gårdens størrelse sandsynligvis intet har med indfæstningsafgiften at gøre, da gårde på både fire og syv tønder hartkorn skulle betale den samme indfæstningsafgift.¹⁰ Det administrative argument lader sig derimod ikke afvise så let – som vi videre skal se.

Indfæstningsafgift – en økonomisk tung byrde

Betydningen af indfæstningssummen i familiestrukturen rundt omkring på gårdene under Turebyholm ses tydeligt. Som nævnt var beløbet stort, og med de stigninger, som tabel 1 og 2 viser, ville det være mærkeligt, hvis det ikke også kunne sætte sine spor i den enkelte fæstebondes økonomi.

I folketællingen fra 1840 er den 83-årige Hans Sørensen fra Store Linde i Karise Sogn opført som gårdmand. På gården boede også Hans' søn, 37-årige Søren Hansen, som var gift med Marie Pedersdatter på 25 år, sammen havde ægteparret to børn. På gården var endvidere to karle på henholdsvis 24 og 20 år samt to piger på 19 og 17 år.¹¹ En normal husstand på en fæstegård krævede, at der var ansat en karl primært til at udføre gårdens hoveri til godset, hvorimod fæstebonden selv tog sig af fæstegårdens marker. Der var derfor en karl for meget på gården hos Hans Sørensen. Det tunge daglige arbejde på gården krævede en god fysik, og 83 år var en høj alder, så man må tro, at det reelt var sønnen Søren, som udførte arbejdet, men så længe faderen var opført som husbond på gården, undgik familien at skulle betale indfæstningssummen.

Et andet tydeligt eksempel på samme ordning findes i fæsteprotokollen for Turebyholm. I 1849 fæstede Ole Hansen en gård efter sin mor. I folketællingen fra 1834 fremgår det, at moderen Birthe Olsdatter var 54 år og enke. På gården var desuden tre sønner i alderen 20-24 år. Ole Hansen var den ældste og ugift.¹² 24 år var måske ungt, men ikke en umulig alder at gifte sig og fæste gård. Birthe Olsdatter var heller ikke for gammel til at gifte sig igen, men fol-

ketællingen viser, at hun frem til sin død omkring 1849 forblev enke og madmor på gården. Birthe har sikkert ikke været nødt til at gifte sig igen for at få en mand på gården, når hun havde tre voksne sønner, som kunne overtage den, men gården blev ikke overtaget af den ældste søn, Ole Hansen, før han var blevet 39 år omkring 15 år efter faderens død. Indtil da var Ole karl på gården, også efter at han i 1840 blev gift og hans brødre flyttede hjemmefra, og man derfor måtte ansætte en karl.¹³ Det er tydeligt, at man valgte at lade Birthe sidde som madmor på gården, for at man ikke skulle betale indfæstningssummen.

De ovenstående eksempler på omgåelse af fæsteafgiftens høje norm er kun nogle få udvalgte fra de mange, som findes i fæstebrevene fra Turebyholm. Metoden opstod på samme tid som indfæstningen for en gård ifølge tabel 2 lå på godt 200 rigsdaler, men også en anden økonomisk udvikling har uden tvivl været afgørende. I dansk landbrugshistorie taler man frem til 1930erne om tre store kriser med godt 100 års mellemrum. En af disse kriser var perioden 1818-1828. Landbrugskrisen har muligvis gjort, at forældre ikke i samme grad som tidligere kunne betale indfæstningen for deres børn. Derfor var der muligvis en ekstra god økonomisk grund til at lade den forrige generation sidde så længe som muligt som fæstere på gården. Hvad dette har ført til af konflikter mellem den yngre og ældre generation kan vi ikke vide, men man kan gætte på, at det ikke må have været let for den unge karl ikke helt at kunne få foden under eget bord.

En anden løsning på at undgå den høje indfæstningsafgift kunne være en forhandling af beløbet mellem fæstebonden og godsejeren. I tabel 2 ses det, at den gennemsnitlige indfæstningsafgift falder betydeligt under (1821-1830) og umiddelbart efter (1831-1840) landbrugskrisen, således at normen synes at variere omkring de 150 rigsdaler. Dette kan tyde på, at forhandling har fundet sted.

I 1829 fæstede Lars Jensen en gård i Pebringe efter sin far. I indfæstning betalte han 150 rigsdaler, men fæstekontrakten skriver imidlertid, at indfæstningssummen oprindeligt havde været på 200 rigsdaler.¹⁴ Et andet eksempel på en nedsættelse findes fra Tureby Sogn. I 1835 fæstede Lars Rasmussen en gård efter sin afdøde fader. Fæsteafgiften var 100 rigsdaler, men fæstekontrakten opgiver, at der er givet et nedslag på 200 rigsdaler.¹⁵ Disse to fæstekontrakter er også blot to ud af mange, som viser en nedsættelse i indfæstningsafgiften, som forekommer i fæstebrevene fra Turebyholm.

Begge fæstekontrakter skriver i udgangspunktet den indfæstningsafgift, som ser ud til at være normen i den pågældende periode, og de to ovenstående eksempler giver indtryk af, at man har haft en fast norm, som man derefter har forhandlet ud fra. Nedsættelserne er også et udtryk for landbrugskrisen,

hvis økonomiske konsekvenser ligger forskudt, således at også generationen efter landbrugskrisen mærkede de økonomiske konsekvenser af, at deres forældre ikke havde mulighed for at spare en indfæstningssum op. Vejen frem til gården var derfor enten at lade den forrige generation sidde så længe som muligt eller forsøge en forhandling med godsejeren.

Den traditionelle indfæstningsfastsættelse efter gårdens stand og størrelse ser ud til at være blevet tilsidesat til fordel for en fast norm fra godset side, dog med mulighed for forhandling i svære tider som for eksempel landbrugskrisen. Normen var imidlertid mange penge for en almindelig fæstebonde. En karl uden forældrenes økonomiske hjælp skulle arbejde i årevis for at kunne betale en indfæstning. Forældres hjælp var derfor afgørende, en hjælp som blev vanskeliggjort med stigende indfæstningsbeløb og landbrugskrise. Det rejser nogle vigtige spørgsmål. For det første, hvordan forholdt indfæstningen sig i forhold til den årlige afgift, landgilden? For det andet, hvad var fordelene for godsejeren ved en sådan ordning, hvis fæstebønderne havde problemer med at betale?

Landgilden

Landgilden var at sammenligne med en leje for brug af jorden. Derfor var størrelsen af landgilde baseret på den enkelte gårds hartkornsberegning. Denne økonomiske sammenhæng har været den gængse opfattelse blandt landbrugshistorikere, og logisk er der ikke meget at diskutere i den sag. Det giver ganske enkelt ikke andet end god mening, at en større gård kostede mere om året end en mindre. Det var uden tvivl også det mest normale, men på Turebyholm gods var virkeligheden en ganske anden.

Ser man i de tidlige fæstekontrakter fra Turebyholm og Bregentved godser, ses, som man kunne forvente, at de store gårde har en højere landgilde end de mindste.

Selvom landgildens og gårdens størrelse hænger sammen, er der enkelte elementer, som giver grund til overvejelse. Skrubbeltrang udregnede, at den gennemsnitlige landgilde for en sjællandsk fæstegård for perioden indtil ca. 1800 var mindst en tønne rug, 4-6 tønner byg og sjældent over to tønner havre.¹⁷ Sammenstilles det med tabel 3, ses det, at mængden af rug kun næsten når Skrubbeltrangs udregning. På Turebyholm og Bregentved løb den gennemsnitlige landgildeydelse i rug op i tre tønner, altså en tønne mindre end det sjællandske gennemsnit. Havrebetalingen derimod er på Turebyholm og Bregentved højere end gennemsnittet og udgør hele tre tønner. Som udgangspunkt var det på Turebyholm og Bregentved en lavere gennemsnitlig landgilde end andre steder på Sjælland. Mere om denne gennemsnitlige lave landgilde senere.

	Kornlandgilde			Hartkornsberegning
	Rug	Byg	Havre	
1771	1	6	3½	8 tdr. 4 skp. 2 f. 1 alb.
1771	1	6	3 ½	8 1/3 tdr. 4 skp. 2 f 1 alb.
1771		2	4	7 tdr. ¼ alb.
1776		2	2	6 tdr. 2 skp 1 f. 2 ¼ alb.
1776		2	2	6 tdr. 2 skp 1 f. 2 ¼ alb.
1776		5	4	7 tdr. 1/7 alb.
1777		7	7	8 tdr. 2 skp. 1 alb.
1777		2	4	7 tdr. 1 1/5 alb.
1777		2	4	7 tdr. 1 1/5 alb.
1777	1	4	1	7 tdr. 5 f. 1/3 alb.
1777		5	4	7 tdr. 1/7 alb.
1780	1	4		8 tdr. 5 skp. 3 f. 1 alb.
1780		3	1	7 tdr. 1 skp. 3 f. 1 ½ alb.
1780		2	7	8 ½ tdr. 2 skp. 1 f.
1781		2	4	7 1 ¼ alb.
1782		2	7	8 tdr. 2 skp. 1 f. 2 1/11 alb.
1782		2	7	8 tdr. 2 skp. 2 1/11alb.
1783	4	2	2	7 tdr. 1 5/7 alb.
1784	3	3		5 tdr. 5 skp 1 f.
1784		3	1	7 tdr. 1skp. 3 f.
1784	3	4		4.tdr. 2 f. 4 alb.
1785		2	2	6 tdr. 2 skp. 1 f. 2 ¼ alb.
1792	2	4	2	7 tdr. 3 f. 1 alb.
Gennemsnit	0,7	3	3	-

Tabel 3: Kornlandgilde i tønder og hartkornsberegning, fordelt på 23 fæsteindgælder under grevskabet Bregentved 1771-1792.¹⁶

En ens landgilde

Landgilden på Turebyholm var altså lavere end gennemsnittet, hvilket i sig selv er mærkeligt, men mere mærkeligt er det imidlertid, at landgilden på Turebyholm udviklede sig til at være ens for alle fæstegårde uanset størrelsen på hartkornet.

	Kornlandgilde				Hartkornsberegning	Fæstet- kontrakt- nummer*
	Rug	Byg	Havre	Hvede		
1806	2	4	2		7 tdr. 1 skp. 5/7 alb	1
1809	2	4	2		5 tdr. 5 skp. 2 ¼ alb	2
1811		4	2	2	6 tdr. 5 skp. 2 3/8 alb	3
1816		4	2	2	7 tdr. 4 skp. 2 alb.	4
1819	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 alb.	5
1820	4	4	2		6 tdr. 5 skp. 2 3/8 alb.	6
1824	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	7
1824	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	8
1824	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 f.	9
1828	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	10
1829	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 alb.	11
1829	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	12
1830	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	13
1831	2	2	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb.	14
1833	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	15
1835	2	4	2		7 tdr. 6 skp. 1 1/8 alb	16
1836	2	4	2		7 tdr. 6 skp. 1 3/8 alb	17
1837	2	4	2		7 tdr. 6 skp. 1 3/8 alb	18
1839	2	4	2		5 tdr. 5 skp. 1 f. 2 ½ alb	19
1840	2	4	2		7 tdr. 4 skp. 2 alb.	20
1840	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	21
1841	2	4	2		6 tdr. 5 skp. 2 3/8 alb	22
1844	2	4	2		4 tdr. 7 skp. 1/3 alb	23
1845	2	2	2		5 tdr. 5 skp. 1 f. 2 ¼ alb	24
1849	2	2	2		6 tdr. 2 skp. 2 alb	25
1850	2	4	2		8 tdr. 1 skp. ¼ alb.	26
1853	2	4	2		5 tdr. 2 skp. 2 alb	27
1853	2	4	2		5 tdr. 2 skp. 2 alb	28
1853	2	4	2		6 tdr. 1 skp. 3 f. 2 ¼ alb	29
1853	2	2	2		6 tdr. 1 skp. 1 f. 2 ½ alb	30
1856	2	4	2		6 tdr. 1 skp.	31
1859	2	5	2		6 tdr. 5 skp. 3 f. 2 ¼ alb	32
1859	2	4	2		4 tdr. 1 skp. 3 f.	33
1859	2	4	2		5 tdr. 2 skp. ¼ alb.	34

Tabel 4: Kornlandgilde i tønder og hartkornsberegning, fordelt på 34 fæstere i Tureby og Karise sogne 1805-1859. * Egen nummerering.¹⁸

Tabellen viser med tydelighed, at en enslydende landgilde er opstået. Tabel 3 viser, at en fæstebonde allerede i 1792 betalte den landgildemængde, som skulle blive den gængse for alle gårde uanset størrelse. Undersøger man landgildemængden i 1792-1806 på Bregentved, finder man den samme tendens.¹⁹ Det vidner om, at der i 1792 er sket et skifte i landgildesystemet. Skiftet bekræftes yderligere af følgende.

Den 15. juni 1792 blev det via kongelig forordning muligt at ændre i fæstegårdens afgifter ved fæsteindgåelse og efter, at udskiftningen var færdiggjort.²⁰ Tanken er derfor nærliggende, at 1792-forordningens juridiske indgang til at ændre gårdens landgildemængde har været årsagen til ændringen af landgilden, da man herigennem havde fået den juridiske hjemmel. Formentlig sker ændringen af landgilden i 1792, men for yderligere at argumentere for denne påstand, må man inddrage udskiftningsprocessen i Tureby og Karise sogne, da udskiftning var en præmis for ændringer i landgilden. Efter A. G. Moltkes begyndende reformer i 1765 fortsatte hans søn, Joachim Godske Molke, udskiftningsprocessen, og allerede i 1795 var udskiftningen af grevskabet Bregentved og dermed også af Turebyholm – herunder godsets gårde i Tureby og Karise – fuldført.²¹ Dette sandsynliggør yderligere, at man allerede fra 1792-forordningens indførelse er begyndt på grevskabet at indføre den nye ensartede landgilde. Men at man fra godsets side ændrede landgilden, fordi lovgivningen muliggjorde det, forklarer ikke, hvorfor man enslydte landgilden?

Ens landgilde – hvorfor?

Den ens landgilde har ikke nogen umiddelbar økonomisk forklaring. Tanken om, at usædvanligheden skyldes, at man, da man ensgjorde landgilden, glemte også at ensføre hartkornet, kan ikke undgå at melde sig. Denne mulighed lader sig dog hurtigt afvise. Hartkornsberegningen var skattegrundlag, og betalte bønderne ikke deres skat, skulle godsejeren stå inde for dem. Det virker derfor lidet sandsynligt, at godsadministrationen ikke skulle have opdateret de enkelte gårdes hartkornsberegning.

At hartkornsberegningen ikke er blevet ensgjort ses ud af en bevaret jordebog over grevskabet fra 1867.²² I denne findes endnu gårde på fire tønder hartkorn og otte tønder hartkorn med samme landgildeangivelse på to tønder rug, fire tønder byg og to tønder havre.

En mulig forklaring på det usædvanlige forhold i tabel 4 kunne være evt. store uligheder i gårdenes andre udgifter til godset, som dermed kan sandsynliggøre, at disse var blevet afstemt efter hartkornsstørrelsen.

Landgilden bestod, som nævnt, ikke kun af en kornafgift, men indeholdt også en pengeafgift. Havde denne afgift en betydelig størrelse, og varierede den efter gårdens størrelse, kunne man argumentere for, at pengelandgilden frem for

kornlandgilden var afledt af hartkornsberegningen. Dette kan imidlertid ikke have været tilfældet for gårdene i tabel 4, da samme pengelandgilde angives.²³ En anden afgift til godset var hoveri og hoveripenge. At mængden af hoveri var afstemt efter gårdens hartkorn virker næppe sandsynligt, da avlingshoveriet havde været fastsat mellem godsejeren og fæstebønderne på grevskabet siden 1792.²⁴ Avlingshoveriet var ganske vist ikke det eneste hoveri, fæstebønderne skulle forrette for godsejeren: kørsler, udbedring af fx veje og bygninger samt hegning hørte tillige under hoveriet. Det virker dog ikke logisk, at disse arbejdsopgaver skulle afhænge af besiddelse af en stor eller mindre gård. Til hoveriet hørte også en pengeafgift. Denne ser ikke ud til at variere fra gård til gård, men dog fra by til by. Dette gør det stadigvæk ikke afgørende i forhold til fastsættelsen af landgilden. Som nævnt steg disse hoveripenge betragteligt i tiden omkring udskiftningen som følge af det meget ekstra hoveriarbejde, som udskiftningen påførte fæstebønderne. Det kan man måske formode kunne betyde en lavere landgilde for en periode, men at stigningen i hoveripengene grundet udskiftningen skulle være en årsag til, at man fra godsets side valgte at ændre landgilden mange år fremover, er dog mere tvivlsomt.

Hoveriforpligtelsen medfører en mulighed mere. I 1820 fik den første fæstebonde afløst hoveriet imod en pengeafgift.²⁵ En sådan frikøbelse har været meget dyr for fæstebonden, fordi beløbet udgjorde en betragtelig engangsudskrivning. En sådan betaling kunne derfor måske medføre lavere beløb i fæstebondens landgilde. At afløsningsafgiften har sat sig spor i forhold til landgildeafgiften er derfor muligt, som det vises senere, men at hoveriafløsningen skulle være svaret på tabel 4's usædvanlighed, modsvares af, at kun én af tabel 4's gårde har fået afløst hoveriet.

Indfæstning og landgilde – et økonomisk system?

Ingen af de andre årlige udgifter kan altså med rimelig antages at være fastsat ud fra gårdens hartkornsberegning, således som landgilden traditionelt var. Det efterlader i princippet endnu en mulighed, nemlig om hartkornsberegningen kan være udslagsgivende for en engangsafgift som indfæstningsafgiften, men det modsvares af forrige afsnit, som viste en tydelig tendens til en gængs normangivelse på godt 200 rigsdaler, dog med mulighed for forhandling, i presede økonomiske situationer som fx landbrugskrisen.

Den traditionelle opfattelse – at landgilden og indfæstningen var fastsat efter gårdens hartkornsberegning – har vist sig ikke at være korrekt ved Turebyholm. Derfor bliver det første af de spørgsmål, som jeg stillede i foregående afsnit ekstra relevant: hvordan forholdt indfæstningen sig over for landgilden?

For at kunne skabe et billede af forholdet mellem landgilde og indfæstning omregnes den enkelte gårds landgilde om til rigsdaler efter kapiteltaksten for

det år, som fæstekontrakten er indgået. Beløbet deles herefter med indfæstningssummen og resultat bliver tabel 5, som viser hvor mange år, en fæstebonde i gennemsnit skulle betale landgilde for at betale en indfæstningssum.

	0-3	3-5	5-7	7-9	9-	10	Antal års landgildebetaling
1805-1820	1	2	1		1	2	4,8
1821-1830			3		3		9,9
1831-1840	1	2	2	2			5,4
1841-1851	1		2		2		10,4
1852-1859		1	4	3	1		7,3
I alt	3	5	12	5	7	2	–

Tabel 5: Indfæstningsafgift omregnet til antal års landgilde 1805-1859.²⁶

Som ved tabel 2 er der også her variation såvel inden for de enkelte perioder som mellem perioderne. Variationen inden for de enkelte perioder er blot et resultat af variationen i indfæstningsafgiften, se tabel 2, mens der er flere faktorer bag variationen mellem de enkelte perioder.

Som det fremgår af tabel 5, sker der en fordobling af antal år fra perioden 1805-1820 til perioden 1821-1830. Dette synes paradoksalt, da indfæstningsafgiften faktisk er faldende i samme periode, hvilket isoleret set ville føre til et lavere antal år. Når forholdet tværtimod stiger, skyldes det, at kapitelstaksterne for kornet falder endnu mere, hvilket gør landgildens omsatte værdi i rigsdaler betragteligt lavere. 1831-1840 falder forholdet igen næsten til niveauet for 1805-1820. Dette skyldes en kombination af, at kapitelstaksterne igen er steget en anelse samtidig med, at indfæstningsafgiften, tabel 2, fortsætter nedad i værdi. 1841-1851 viser igen en fordobling af antallet af år, men dette skyldes primært en outlier på 600 rigsdalers indfæstningsafgift. Ser man bort fra denne fæstegård, ligger antallet af år på knap syv, altså stadig en stigning, men ikke voldsomt mere end den foregående periode. Tilsvarende gør sig gældende for den sidste periode 1852-1859.

Betydningen af ovenstående kan gøres konkret ved *Jens Jensens* eksempel. I 1824 fæstede Jens Jensen en gård i Kjælderup by.²⁷ Ifølge folketællingerne forblev han i fæste på gården til i hvert fald 1855.²⁸ Han findes ikke i folketællingen for 1860, hverken som gårdmand eller aftægtsmand.²⁹ Man må derfor antage, at han er afgang ved døden mellem 1855 og 1860. Det betyder, at han havde gården i fæste i mindst 31 år. I indfæstningsafgift betalte han i 1824 200 rigsdaler, og landgilden var to tønner rug, fire tønner byg og to tønner havre svarende til knap 13 rigsdaler. Størrelsen på indfæstningsafgiften svarer såle-

des, efter kapiteltaksten for fæstetiltrædelsesåret 1824, til over 15 års landgilde. Det vil altså sige, at Jens Jensen i indfæstningsafgiften havde en ekstraomkostning på hele 50 %.

Figur 3. Idealbillede af 1700-tallets fæstebonde. Der findes ikke mange billeder af fæstebønder fra 1700-tallets Danmark. Dette billede er ment som et idealbillede på den lykkelige og gudsfrygtige bonde. På Turebyholm var smilet måske knapt så lykkeligt med den store økonomiske byrde fra indfæstningssummen, som fx Jens Jensen fra Kjælderup måtte udholde. Kilde: V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1961 fig. 26.

Indfæstningsafgiften kan derfor siges at have udgjort en betragtelig sum, selvom Jens Jensen muligvis har fået økonomisk hjælp fra forældrene. Jens Jensens eksempel er måske ikke repræsentativt, da gennemsnittet for indfæstningsafgiften for den periode, hvor han tiltrådte sit fæste, er på knap 10 års landgilde, jævnfør tabel 5. Generelt kan siges, at med en fæsteperiode på 30 år vil den gennemsnitlige indfæstningsafgift i denne periode svare til en ekstraomkostning på 33 %, hvilket stadig må betragtes som betragteligt. Men hvordan – udover de åbenlyse økonomiske konsekvenser – påvirkede den høje merafgift reelt Jens Jensens og de andre fæstebønders liv?

En så betydelig engangsudgift, som indfæstningsafgiften udgjorde generelt og for Jens Jensen i særdeleshed har uden tvivl medvirket til at fastholde fæstebonden på den gård, han havde fæstet. Rent juridisk kunne Jens Jensen have afstået fæstet godvilligt og fæstet en anden gård på et senere tidspunkt, men den høje meromkostning, som indfæstningsafgiften udgjorde, har reelt bundet ham til gården. Dermed ikke sagt, at det alene var indfæstningsafgiften, der fastholdt den enkelte fæstebonde på gården.

Den høje indfæstning ser altså ud til i praksis at have bundet fæstebonden

til gården og dermed også til godset længe efter stavnsbåndet var ophævet. Dog skal det bemærkes, at tallene i tabel 5 som nævnt er beregnet ud fra kapiteltaksten for det år, det enkelte fæste er indgået. Denne fastfrysning tager naturligvis ikke højde for, at prisudviklingen i hele fæsteperioden har haft betydning for indfæstningsafgiftens relative betydning for den enkelte fæstebonde. For eksempel ville en efterfølgende stigning i kapiteltaksterne få antallet af års landgilde, som indfæstningen ville repræsentere, til at falde tilsvarende. Det ændrer dog ikke på, at tabel 5 giver et billede på, hvilken størrelse indfæstningssummen har repræsenteret for den enkelte bonde på det afgørende tidspunkt, hvor han har indgået fæstekontrakten.

Landgilde og indfæstning – muligheder for forhandlinger?

Enkelte landgilder i tabel 4 afviger fra normen, og det kunne være interessant at se, om der også her var en sammenhæng med gårdens indfæstningssum.

Det tydeligste eksempel på en sammenhæng kan ses ud fra fæstekontrakt nr. 24. Ole Larsen fæstede i 1845 en gård i Olstrup efter sin bror. Indfæstningsafgiften udgjorde 50 rigsdaler,³⁰ hvilket ifølge tabel 4 er meget lavt, da normen i perioden 1805-1851 synes at udgøre 200 rigsdaler.

Den lave indfæstningsafgift kan antyde, at gården har været meget misvedligeholdt, mens den var i fæste under Ole Larsens bror. Ifølge folketællingen har den gifte Ole Larsen reelt drevet gården som gårdbestyrer fra 1834, mens hans svigerinde fortsat sad på gården i fæste.³¹ Godsejeren har dermed haft mulighed for at se Ole Larsens evner som fæster an. Da fæsteovertagelsen finder sted, kunne det derfor være sandsynligt, at godsejeren har haft en fornemmelse af Ole Larsens evner som værende gode og derfor i særlig grad har ønsket ham som fæster på gården. Da indfæstningsafgiften i forvejen var lav, har det ikke været muligt at sænke den yderligere, men man har måske til gengæld sænket landgilden.

Det kan sandsynliggøres yderligere, hvis man inddrager fæstekontrakt nr. 31 fra 1856. I kontrakten står, at *Lars Olsen*, Ole Larsens søn, overtog gården efter sin far. På dette tidspunkt var indfæstningen steget til 300 rigsdaler, og landgilden udgjorde normen efter tabel 4.³² Man kan derfor argumentere for, at den tidligere landgilde var et udtryk for en forhandling gjort ved fæsteindtrædelsen grundet gårdens stand, hvilket bekræftes af, at gården godt 10 år efter ligger på niveau med andre gårde under Turebyholm både med hensyn til indfæstningsafgiften og landgilden. En anden mulighed er, at man i 1845 fra gods-ejerens side blot ønskede at fæste gården ud og ikke havde nogen præferencer for nogen og derfor har sat landgilden ned for at gøre gården attraktiv.

Det tredje eksempel på landgildenedsættelse omhandler fæstekontrakt nr. 14. *Anders Christensen* fæstede i 1831 en gård i Kjælderup efter sin mor.³³ Som

det fremgik af kapitlet om fæstetiltrædelse, medførte landbrugskrisen, at mange gårde forblev i fæste så længe som muligt hos den ældre generation, for på denne måde at spare indfæstningsafgiften. Gård nr. 14 havde en indfæstningsafgift på 200 rigsdaler, som udgjorde normen for perioden. Man kan argumentere for, at landgildenedsættelsen i dette tilfælde er et udslag af forhandling i fæstesituationen. Landbrugskrisen var ovre, men den havde økonomiske konsekvenser år frem. Fæsteren har i forhold til andre været i stand til at lægge indfæstningsafgiften, men for at hjælpe gården fremad i det vanskelige kølvand på landbrugskrisen, har man til gengæld nedsat landgilden.

Forhøjelser findes der to eksempler på i tabel 4, og i begge eksempler skal årsagen findes i indfæstningsafgiftens størrelse.

I 1820 fæstede *Anders Hansen* sin faders gård i Jørlev. Fæstekontrakten (nr. 6) opgiver landgilden til fire tønder rug, fire tønder byg og to tønder havre, altså en forhøjelse af normen med to tønder rug. Indfæstningsafgiften opgives til 100 rigsdaler,³⁴ hvilket er lavt efter normen i tabel 4, hvor normen på 200 rigsdaler synes at etablere sig i perioden 1805-1820.

I 1859 fæstede ovennævnte Anders Hansens søn, *Peder Andersen*, gården i Jørlev. På dette tidspunkt var landgilden yderligere forhøjet med en tønde rug, og indfæstningsafgiften ligeledes forhøjet til 250 rigsdaler.³⁵ De 250 rigsdaler var en betragtelig forhøjelse i forhold til den tidligere indfæstning, men lå stadig 50 rigsdaler under tabel 4's norm på 300 rigsdaler for 1851-1859.

Da Anders Hansen fæstede gården 1820, havde landbrugskrisen været en realitet i to år, så umiddelbart ville det være mere logisk, hvis landgilden da var blevet nedsat. At dette imidlertid ikke skete, må skyldes den efter tiden lave indfæstningsafgift på 50 % af normen. Godsejeren har sandsynligvis ikke kunne forhøje indfæstningen, muligvis på grund af gårdens stand og/eller krisen. 100 rigsdaler ville Anders Hansen med stor sandsynlighed ikke have mulighed for at skaffe, og derfor har godset måske forsøgt at indtjene noget af det tabte ved en forhøjelse i landgilden, som var en årlig mindre udgift i forhold til indfæstningen.

Da Peder Andersen overtog gården i 1859, var landbrugskrisen afsluttet, men at forhøje indfæstningsafgiften med 150 rigsdaler for at møde normen, ville være voldsomt. Det er tvivlsomt, om faderen, Anders Pedersen, havde haft mulighed for at spare et så stort beløb sammen til sin søn. Derfor har godset ikke bragt indfæstningen på niveau med normen, men yderligere øget landgilden, og derved hævet den samlede afgift til godset.

Som det ses ud af ovenstående eksempler, blev der givet nedsættelse eller forhøjelse i landgilden ud fra indfæstningen på gården. Det er derfor ganske tydeligt, at de har været afstemt efter hinanden og ikke som traditionelt efter gårdens hartkornsstørrelse.

Som det er fremgået, var landgilden på Turebyholm og Bregentved gennemsnitlig lavere end på resten af Sjælland, og den ensliggjorte landgilde var heller ikke at betegne som høj. Det er derfor nærliggende at tro, at man har haft en tradition for en lav landgilde på godserne. Var landgilden lav, var indfæstningen til gengæld meget høj. Ifølge tabel 2 begyndte indfæstningssummen sin markante stigning fra omkring samme tidspunkt, hvor man ensliggjorte landgilden. Dette sammenfald er næppe tilfældigt og peger også i retning af en økonomisk forbindelse mellem de to afgifter.

Landgilden kan beskrives som en leje for brug af jorden og bygningerne og indfæstningssummen som en slags moderne indskud for at komme ind på gården. Drager man en parallel til et nutidigt lejeforhold kan man sige, at indskuddet på gården har været meget højt, men huslejen har derimod været sat meget rimeligt i forhold til dette. Det er muligt, at man på denne måde har valgt at kompensere for den meget høje indfæstning ved at sætte en lav landgilde, som det var muligt at betale, således at man, når man var kommet ind på gården, var i stand til at betale sine afgifter til godset. Som det viste sig, gav den høje indfæstning stabilitet til godset, idet fæstebøndernes gode muligheder for at betale landgilden til tiden tilførte også godset stabilitet.

Stabilitet frem for profit?

At en lav landgilde har været en måde at opnå stabilitet på støttes af, at landgilden på Turebyholm og Bregentved gennemsnitlig var lav i forhold til sjællandske forhold generelt. En lav landgilde betød som hovedregel, at jorden ikke gav stort udbytte. Således var landgilden på Sjælland væsentlig højere end i det sandede Vestjylland, hvilket taler for, at landbrugsjorden skulle være rig på Turebyholm og Bregentved. Det bekræftes også yderligere af landøkonomen Begtrup³⁶, der beskriver jorden på godserne som noget af den bedste landbrugsjord i Danmark. Det kan derfor tænkes, at den lave landgilde også før 1792 har været en måde at få økonomisk stabilitet på godset, ved at opregne en landgilde, som der var stor sandsynlighed for at fæstebønderne kunne betale og dermed undgå udsættelser og eftergivelser. Det er muligt, at man fra godsets side har valgt at lade indfæstningen stige voldsomt i stedet, fordi man har vidst, at den nye fæster ofte fik beløbet eller en del heraf med hjemmefra.

Fremgangsmåden virker i teorien logisk og fordelsmæssig, men i praksis fik den et andet resultat, nemlig at fæstebønderne undgik den høje indfæstningssum ved formelt at blive i fæstet indtil deres død, mens de reelt tidligere overdrog driften af deres fæstegård til den næste generation. Den lave landgilde kan altså have været et meget bevidst valg, men at landgilden var lav forklarer

stadigvæk ikke, hvorfor godset i 1792 valgte at gøre den ens for alle gårde og dermed snyde sig for den merfortjeneste, som en stor gård kunne give frem for en mindre gård. Det virker ud fra et økonomisk synspunkt ikke som en logisk tankemåde.

Høj indfæstning og lav landgilde – merindtjening, stabilitet og administrativ fordel?

Som afsnittet omkring indfæstningen viste, kunne den høje indfæstningssum give godset en merfortjeneste på mellem 33 og 50% i forhold til landgilden. Dette gjorde landgilden mindre interessant fra et økonomisk synspunkt og bringer tankerne hen imod, at man i stedet har set indfæstningen som den store indtjeningsmulighed. Der er ganske givet også kommet store indtægter ind på denne bekostning, men der var meget langt i mellem fæsteoverdragelserne på den enkelte fæstegård. De formelle lange fæsteperioder gør derfor, at den store merfortjeneste på indfæstningen ikke alene kan forklare dens ens landgilde og den tabte merfortjeneste på de store gårde.

Greverne Moltke var nogle af Danmarks allerstørste jordbesiddere. En sådan godsrigdom har krævet meget tid at administrere. En undersøgelse af fæstekontrakter fra andre godser under Moltke, viser at man også her havde en enslydende landgilde.³⁷ I alt tyder meget på, at alle fæstegårde fra 1792 får ens landgilde. Det kan tyde på, at mængden af fæstegårde har gjort, at man fra godset har vægtet et administrativt argument højere end meget stor merfortjeneste. Med et stort antal fæstegårde havde godset råd til ikke at presse landgilden op. Det store antal fæstegårde kan have gjort, at selvom der gik lang tid mellem fæsteovertagelserne på den enkelte gård, har det i det store billede ikke betydet meget for godsets økonomi, da der altid var nogen, som fæstede en gård på godserne. Det har derimod været vigtigt at finde en overskuelig måde at administrere de store godser på.

Det var altså ikke afgørende for godsets overlevelse at tjene stort på landgilden, eller at indfæstningen blev trukket længere, end det reelt var tilfældet. Godsets størrelse har muligvis været en afgørende grund til de økonomiske forhold mellem fæstebonde og godsejer, men et andet element for den manglende hårdere profilering af fæstebøndernes afgifter kan muligvis findes i godsejerens selvopfattelse, hvori han opfattede sig selv som fæsterbøndernes husbond og beskytter.

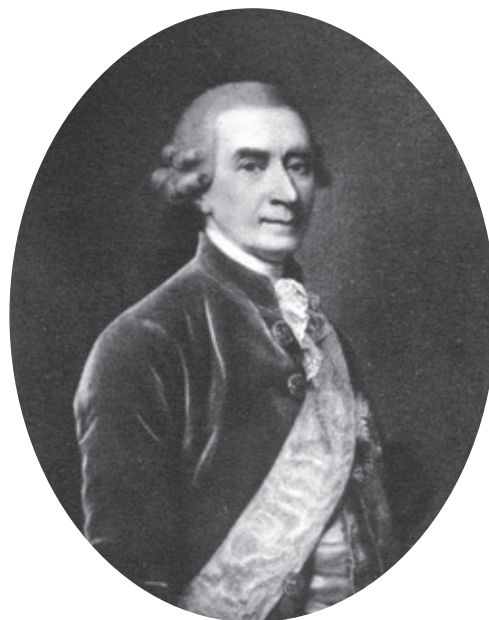
Den omsorgsfulde eller profiterende godsejer?

»[...] *min fornemmeste øjemærke alle tider er og har våren at se og ophjælpe og bringe i velstand mine samtlige bønder og ikke tåle at se dem ruineret eller bragt på knæ*«. ³⁸ Brev fra A. G. Moltke til godsinspektør Hoffmann, 1761.

Citatet ovenfor omhandler den første grev Moltkes økonomiske hjælp på 2000 rigsdaler til køb af heste for bønderne på blandt andet Turebyholm. Den danske historiker Peter Henningsen forsøger at opstille to typer af godsejere³⁹ – den uraisonable og den raisonable. Den første var drevet af profit og havde ofte en borgerlig baggrund, hvorimod den anden var af adelig baggrund og opfattede sit gods som en husstand, hvori han selv var husbond. I Henningsens fremstilling er de to typer opstillet som elementære modsætninger, men træk fra begge typer kan findes i greverne Moltke. Man havde en stor merfortjeneste på indfæstningssummen, men til gengæld var landgilden grundet godsets størrelse rimelig. Undersøger man andre træk i godsadministrationen på Turebyholm, fremstår dobbeltheden tydeligere.

A. G. Moltkes er af eftertiden blevet kendt som tilhænger af landbrugsreformerne.⁴⁰ Reformerne havde til formål at effektivisere landbruget og gøre op med den gamle landsbystruktur. Det krævede at fæstebønderne blev oplært i at tænke i nye baner. Motivet til interessen for reformbevægelsen kan være at skabe givende forhold for godsets fæstebønder og dermed efterleve adelstandens kodeks om at opdrage og disciplinere fæstebønderne. Moltke fremstår derfor som et tydeligt eksempel på Henningsens idealmodel for en adelig, raisonabel godsejer.⁴¹

Figur 4. Portræt af greve Adam Gottlob Moltke. A. G. Moltkes portræt malet i den for tiden moderne intime form, uden meget pragt. Besluttsomheden lyser ud af billedet, men bag det lidt hårde ydre var måske en godsejer, som i høj grad bekymrede sig om sine fæstebønder. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

Endnu et motiv til opdragelse af godsets bønder kan tolkes ud af Moltkes oprettelse af et legat for vævning og husflid, men i dette tilfælde behøver motivet ikke være entydigt. Det kan nemlig også tolkes som et eksempel på den modsatte af Henningsens opstillede idealmodeller – som den borgerlige, uraisable godsejer. Moltkes oprettelse af legatet kan opfattes som et forsøg på at skabe interesse for husflidsprodukter, som kunne give en ekstra indtjening. At husflidsproduktion kunne øge godsejerens indtjening, argumenterede bl.a. den samtidige Jens Lange på det sydfynske gods Rødkilde for.⁴² Dermed kan legatopretning ses som værende motiveret også af Moltkes egeninteresse. På samme måde som merfortjenesten på indfæstningssummen.

J. G. Moltke fortsatte i 1818 traditionen for legatopretning med et legat på 15.000 rigsdaler for at fremme agerdyrkningen og husflid. Legatet var tiltænkt dem, som viste den største høst og fremgang.⁴³ Sammenholdes særligt opfyldelsesbetingelserne for legatet med Henningsens tese om den adelige godsejer som en opdragende og disciplinerende figur, kan man tolke, at legatet sandsynligvis har været tiltænkt både som gulerod og pisk. J. G. Moltke har uden tvivl set en fordel i at kunne skabe flittige og gode fæstere som forbillede for de mindre gode, der misvedligeholdte og udpinte jord og ejendom, så værdien og ikke mindst indtjeningen faldt. Den lave landgilde gjorde på samme måde, at gården forblev i fæste, og det var til gavn for både fæster og godsejer.

Afsnittets indledende citat vidner om, at A. G. Moltke var drevet af det adelige kodeks for godsadministration, som Henningsen betegner som en moralsk økonomi. Den moralske økonomi er funderet på, at godsejeren ikke udnyttede fæstebønderne ud over sædvanens grænser.⁴⁴ Godsets udbytte skulle derfor primært anvendes til at opretholde godsejerens adelige livsstil⁴⁵ og ikke tjene til større profit. Hvilket også passer fint i tråd med, at landgilden er lav og rimelig, og at indfæstningen kan trækkes længere end en rent profiterende tankegang ville tillade, fordi godsets indtægter i dette tilfælde var stor nok til at opretholde en adelig livsstil. Et sådant sigte giver ikke anledning til megen interesse for udvikling af nye metoder, sådan som Moltke gennem sit virke med reformtiltagene havde vist, eller til at ensliggøre godsets udgifter med administrationseffektivitet for øje. En administrationseffektivitet, som igen kan være et udtryk for et adeligt godssyn, som det tidligere er nævnt.

A. G. Moltke kan derfor ikke placeres som den traditionelle adelige godsejer. Den borgerlige godsejer havde som udgangspunkt profit for øje, så heller ikke i denne gruppe kan Moltke med ret placeres. Han efterlod Bregentved med en samlet gæld på 200.000 rigsdaler til sin søn.⁴⁶ Det vidner ikke umiddelbart om at ville profitere, men på en anden side koster det ofte penge at tjene penge, forstået sådan, at da J. G. Moltke overtog grevskabet, var de reformerende tiltag sat i gang, men endnu ikke fuldført. Den øgede indtjening kom derfor først

i den næste generation, og måske derfor var det muligt for J. G. Moltke at betale gælden ud allerede i 1810.⁴⁷ Den generelle prisudvikling kan naturligvis også have gjort det lettere for J. G. Moltke at betale gælden ud.

Involveringen i den tidlige reformbevægelse og legatoprettelserne er eksempler på, at Henningsens skarpe opdeling mellem hhv. adelige/raisonable og borgerlige/uraisnable godsejere er idealtyper, der ikke uden videre kan anvendes empirisk. De første to generationer af Moltkeslægtens engagement i landboreformerne og legatoprettelse behøver som udgangspunkt ikke at være udtryk for det ene eller det andet, men kan være begge dele.

Figur 5. Portræt af greve Joachim Godske Moltke. J. G. Moltke overtog Bregentved efter sin fader og skulle vise sig at have økonomisk gode evner. Selv – fortælles det – var greven af natur sparsommelig og gik til hverdag helst i en gammel hverdagskåbe. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

Til alles bedste?

Fæsteforholdet på Turebyholm gennemgik i perioden en stor økonomisk forandring. Det store skel synes at være sket omkring udgivelsen af den kongelige forordning af 15. juni 1792, hvori godsejeren kunne ændre afgifterne.

Fra omkring 1795 etablerede sig faste normer for indfæstningsafgiften, og disse normer varierede som følge af udviklingen i landbrugskrisen. Krisen havde tydelige, men forskudte effekter, herunder markant faldende gennem-

snitlige indfæstningsafgifter. Selvom indfæstningsafgifterne under landbrugs-krisen i gennemsnit faldt, udgjorde denne fastsatte pengeafgift en stadig større byrde for fæstebønderne, da stærkt faldende kornpriser gjorde det svært at tjene tilstrækkeligt til at kunne lægge betydelige pengebeløb til side til næste generation. Det førte til, at den ældre generation formelt blev siddende på gården og først ved deres død overgav fæstet. Reelt havde den yngre generation drevet gården flere år før forældrenes død.

Landgilden i undersøgelsens tidlige periode var afledt af hartkornsberegningens størrelse. Dette gav en god fordel for godsejeren, der uanset høstudbytte som udgangspunkt kunne regne med en fast indtjening. Denne faste indtjeningsmulighed kunne dog variere i praksis, således at godsejeren reelt ved fx fæstetiltrædelse på gårde med restancer kunne give *rabat* på landgildebetalingen.

Undersøgelsen af den sene periode gav umiddelbart mærkværdige resultater. Landgilden var ikke, som man kunne forvente, afledt af hartkornsberegningen, men var i stedet ensgjort uanset gårdenes størrelse, hvilket ud fra et økonomisk synspunkt virker ulogisk, men forsøger man at forklare fænomenet i lyset af de meget høje indfæstningsafgifterne anes et sandsynligt motiv. Indfæstningsafgifterne gav godsejeren en ikke ubetydelig merindtægt på op til 50% i forhold til de løbende landgildeindtægter, derfor er det muligt at landgilden blev sat tilpas lavt, således at alle havde mulighed for at betale den årlige udgift med en så høj indfæstningsafgift at bekymre sig om. De ens afgifter på alle gårde har også været en administrativt lettere og har kunnet betale sig på et stort godsområde som Bregentved og andre af Moltkes godser.

Greverne Moltkes godsadministration lader sig derfor hverken kategorisere som borgerlig eller adelig. I stedet anes tydelige elementer af begge forhold. Henningsens inddeling fremstår dermed som idealtyper, der ikke lader sig genkende i deres rene form i Moltkernes godsadministration.

Meget tyder på at greverne Moltkes metoder ikke kun har været til gavn for godset, men også har bevirket at fæstebønderne, når de havde betalt en høj indfæstningsafgift, næsten var sikre på at kunne blive på gården resten af livet, fordi landgilden var rimelig, og fordi man på gårdene udviklede en praksis i at lade den ældre generation blive på gården. På denne måde var ændringerne i fæstevæsenets afgifter til fordel for alle – måske med undtagelse af den yngre generation, som måtte vente – sikkert efter egen mening – alt for længe før de fik formelt fik foden under eget bord – men på den anden blev den yngre generation til den ældre på et tidspunkt, så måske var det ventetiden værd?

Noter

1. Rasmussen 2002 s. 103.
2. Når der herefter skrives Turebyholm menes Turebyholm Gods og når der skrives Bregentved menes Grevskabet Bregentved, med mindre andet anføres.
3. Steensberg 1986 s. 65.
4. BG FBK 1771-1792 og LAS FPT 1805-1851.
5. LAS FPT 1805-1851.
6. LAS Godsregnskaber Bregentved 1764-1799.
7. Skrubbeltrang 1978, s. 215-216.
8. LAS Godsregnskaber Bregentved 1779-1800.
9. LAS FPT 1805-1851 + 1852-1907.
10. LAS FPT 1805-1851 + 1852-1907.
11. LAS FT 1840 Store Linde.
12. LAS FT 1834 Olstrup.
13. LAS FT 1845 Olstrup.
14. LAS FPT 1829
15. LAS FPT 1835.
16. BG FBK 1771-1792 LAS FBB 1747-1808.
17. Skrubbeltrang 1978, s. 350.
18. LAS FPT 1805-1851 + 1852-1907.
19. LAS. Bregentved Godsarkiv Fæsteprotokol for godset i Sorø Amt 1805-1850.
20. Forordning, ang. adskillige Fordeele, der tilsiges Jorddrotterne i Danmark, som Opmuntringer til at udskifte Bøndergods af Fælledskab, m. v. 15. Juni 1792. Kbh. 4. 6 Bl. (U. B.).
21. Majvang, Arne *Dalby og Tureby sognes historie bd. 2.* 1962.
22. LAS Jordebog for grevskabet 1867-1868.
23. LAS FPT 1805-1851.
24. Majvang 1962.
25. Majvang 1962, s. 262.
26. LAS TPT 1805-1851 + 1852-1907.
27. LAS FPT 1805-1851.
28. LAS FT 1855 Kjælderup.
29. LAS FT 1860 Kjælderup.
30. LAS FPT 1805-1851.
31. LAS FT 1834 Olstrup.
32. LAS FPT 1852-1907.
33. LAS FPT 1805-1851.
34. LAS FPT 1805-1851

35. LAS FPT 1852-1907.
36. Begtrup 1978 bd. I, s.102.
37. LAS. Bregentved Godsarkiv Fæsteprotokol for godset i Sorø Amt 1805-1850
38. Majvang 1962, s. 115.
39. Henningsen 2006, s. 470-472.
40. Skrubbeltrang 1978, s. 273.
41. Henningsen 2006, s. 469.
42. Lange, Jens: Tanker om Land-Væsenets beste Indretning og deraf flydende Nytte, grundede paa Erfarenhed, forfattet d. 5. Febr. 1759 Kbh. 1765.
43. Majvang 1962, s. 169-170.
44. Henningsen 2006, s. 470-471.
45. Henningsen 2006, s. 487.
46. Bobé, Louis: *Bregentved* s. 367-386 red. Aage Roussel Danske Slotte og Herregårde bd. 4 Midtjylland 2. udg. Hassings Forlag 1964 s. 381.
47. Midtjylland 2. udg. Hassings Forlag 1964 s. 381.

Kildemateriale

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (LAS).

Folketællinger (FT).

Alle angivne folketællinger er benyttet i kopi befindende sig på LAS selvbetjeningsarkiv.

Folketællinger fra Præstø Amt, Fakse Herred

1787: Karise Sogn: Karise by og Pebringe by.

1834: Spjellerup Sogn, Spjellerup by. Karise Sogn, Pebringe by og Olstrup by. Dalby Sogn, Viverup by.

1840: Karise Sogn, Pebringe by, Olstrup by og Store Linde. Tureby Sogn, Børsted by.

1845: Karise Sogn, Jørlev by og Olstrup by. Tureby Sogn, Kjælderup by.

1850: Karise Sogn, Olstrup by.

1855: Tureby Sogn, Børsted by og Kjælderup by. Karise Sogn, Olstrup by.

1860: Tureby Sogn, Kjælderup by

QA – 024 Bregentved Gods arkiv

Nr. 3-1 Jordebog for grevskabet 1867-1868.

Nr. 18-1-18-72 Godsregnskaber Bregentved 1746-1806.

Nr. 18-18 1763-1764.

Nr. 18-37 1779-1780.

Nr. 18-44 1784-1785.

Nr. 18-48 1789-1790.

- Nr. 18-55 1795.
Nr. 18-57 1796.
Nr. 18-58 1797.
Nr. 18-59 1798.
Nr. 18-60 1799.
Nr. 7-1 Fæsteprotokol for Turebyholm Gods i Præstø Amt 1805 -1851 (FPT
1805-1851).

Karise Sogn

- Fæstekontrakt for Anders Hansen Jørlev, 1820 fol. 107.
Fæstekontrakt for Anders Pedersen, Jørlev, 1841 fol. 225.
Fæstekontrakt for Hans Nielsen, Jørlev, 1811 fol. 73.
Fæstekontrakt for Hans Jensen, Olstrup, 1809 fol. 47.
Fæstekontrakt for Hans Jensen, Pebringe, 1816 fol. 96.
Fæstekontrakt for Hans Christensen, Pebringe 1819, fol. 102.
Fæstekontrakt for Hans Hansen, Pebringe 1840 fol. 222.
Fæstekontrakt for Lars Jensen, Pebringe 1829 fol. 139.
Fæstekontrakt for Mads Jørgensen, Jørlev, 1806 fol. 6.
Fæstekontrakt for Niels Nielsen, Olstrup, 1839 fol. 215.
Fæstekontrakt for Ole Pedersen, Jørlev, 1833, fol. 173.
Fæstekontrakt for Ole Larsen, Olstrup, 1845 fol. 251.
Fæstekontrakt for Ole Hansen, Olstrup, 1849 fol. 298.

Tureby Sogn

- Fæstekontrakt for Anders Christensen, Kjælderup, 1831, fol. 153.
Fæstekontrakt for Anders Jensen, Kjælderup 1833, fol. 168.
Fæstekontrakt for Christen Larsen, Kjælderup, 1828, fol. 135.
Fæstekontrakt for Hans Pedersen, Kjælderup, 1840, fol. 218.
Fæstekontrakt for Jens Jensen, Kjælderup, 1824, fol. 116.
Fæstekontrakt for Lars Christensen, Kjælderup, 1830, fol. 149.
Fæstekontrakt for Niels Hansen, Kjælderup, 1829, fol. 138.
Fæstekontrakt for Peder Andersen, Kjælderup, 1824, fol. 118.
Fæstekontrakt for Christian Jacobsen, Børsted fol. 289.
Fæstekontrakt for Christian Hansen, Børsted, 1850, fol. 304.
Fæstekontrakt for Jacob Pedersen, Børsted, 1808, fol. 42.
Fæstekontrakt for Jørgen Pedersen, Børsted, 1836, fol. 184.
Fæstekontrakt for Lars Rasmussen, Børsted, 1835, fol. 182.
Fæstekontrakt for Lars Madsen, Børsted, 1844, fol. 249.
Fæstekontrakt for Mads Jensen, Børsted, 1837, fol. 194.

Nr. 7-2 Fæsteprotokol for Bregentved og Turebyholm Gods i Præstø Amt (1852-1907).

Karise Sogn

Fæstekontrakt for Hans Jensen, Olstrup, 1853 fol. 30.

Fæstekontrakt for Lars Olsen, Olstrup, 1856 fol. 58 .

Tureby Sogn

Fæstekontrakt for Peder Nielsen, Kjælderup, 1859 fol. 94.

Fæstekontrakt for Jacob Nielsen, Børsted, 1853, fol. 17.

Fæstekontrakt for Jens Olsen Kjælderup, 1853, fol. 15.

Fæstekontrakt for Lars Christensen, 1859, fol. 95.

Fæstekontrakt for Peder Andersen, Jørlev, 1859 fol. 100.

7-5 Fæstebreve m.v. 1747-1808 (FBB 1747-1808) Bynavn er ikke anført grundet kildematerialets utydelighed på området.

Fæstebrev for Peder Nilsen, Turebyholm Gods, 1770.

Fæstebrev for Peder Brodersen, Sofiendal Gods, 1770.

Fæstebrev for Jens Pedersen, Sofiendal Gods, 1777.

Fæstebrev for Christen Hansen, Sofiendal Gods, 1776.

Fæstebrev for Ole Christoffersen, Tryggevælde Gods, 1777.

Fæstebrev for Hans Petersen, Sofiendal Gods, 1779.

Fæstebrev for Søren Pedersen, Turebyholm Gods, 1784.

Fæstebrev for Anders Jensen, Turebyholm Gods, 1784.

Fæstebrev for Anders Nielsen, Turebyholm Gods, 1783.

Fæstebrev for Hans Nielsen, Tryggevælde Gods, 1780.

Bregentved Godsarkiv (BG FBK 1771-1792).

Fæstebreve fra Karise Sogn 1771- 1792. Tilvejebragt med venlig hjælp af specialevejleder Carsten Porskrog Rasmussen. Materialet er benyttet i digitaludgave. Bynavn og karlens navn er anført, hvor udgavens digitale stand af materialet tillader det.

Fæstebrev for Hans Jensen, 1771.

Fæstebrev for Peder Nielsen, Kjælderup, 1771.

Fæstebrev for Niels Abrahamsen, 1771.

Fæstebrev for »duelig karl«, 1775.

Fæstebrev for Rasmus Fransen, Karise, 1776.

Fæstebrev for Søren Pedersen, Store Linde, 1777.

Fæstebrev for Hans Hansen, Gammel By, 1777.

Fæstebrev for Peder Hansen, 1777.
Fæstebrev for Hans Nielsen, 1777.
Fæstebrev for Peder Hansen, Jørlev, 1777.
Fæstebrev for Ole Larsen, Pebringe, 1779.
Fæstebrev for Niels Pedersen, 1780.
Fæstebrev for Rasmus Andersen, Store Linde, 1780.
Fæstebrev for Peder Larsen, Store Linde, 1780.
Fæstebrev for Anders Olsen, 1781.
Fæstebrev for Peder Nielsen, Store Linde, 1782.
Fæstebrev for Peder Rasmussen, 1782.
Fæstebrev for Niels ?, 1792.

Frilandsmuseets b-arkiv (FA)

Alle benyttede kilder er i kopi fra enten Bregentved Godsarkiv eller LAS. Alle kilder befinder sig i FA kasse nr. 6 på nær billedet af Pebringegårdens stue o. 1927, som befinder sig i museets billedarkiv.

Regnskaber for Juellinge m. m. 1752-53.
Beskrivelse af overleveringsforretninger o. 1700-1770.
Kort over Pebringe by 1790.
Skifte efter Else Jensdatter 1788.
Livsfæstebrev for Jens Mortensen 1720.
Fæstekontrakt for Jens Larsen 1824.
Indsamlede beretninger ang. Pebringegården o.1860.
Indsamlede beretninger ang. Pebringegården o.1890.
Arkæologiske undersøgelser vedr. Pebringegården.

Trykte kilder

Forordning ang. adskillige Fordeele, der tilsiges Jorddrotterne i Danmark, som Opmuntringer til at udskifte Bøndergods af Fælledskab, m. v. 15. Juni 1792. Kbh. 4. 6 Bl. (U. B.)

Litteratur

Begtrup, Gregers: Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Danmark Sjælland og Møen I+II Rosenkilde og Bagger København 1978.
Bobé, Louis: Bregentved s. 367-386 red. Aage Roussel Danske Slotte og Herregårde bd. 4 Midtsjælland 2. udg. Hassings Forlag 1964.
Henningsen, Peter: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark vol. 1+2 Landbohistorisk Selskab 2006.

- Lange, Jens: Tanker om Land-Væsenets beste Indretning og deraf flydende Nytte, grundede paa Erfarenhed, forfattet d. 5. Febr. 1759 Kbh. 1765.
- Majvang, Arne Dalby og Tureby sognes historie bd. 2. 1962.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: Storlandbrugets storhedstid, danske godser og godsejere 1849-1919 s. 101-117 i Herregårdens Indian Summer – fra Grundloven 1849 til Lensaflysningen 1919. Dansk Center for Herregårdsforskning 2002.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Det danske Landbosamfund 1500-1800, Den danske historiske Forening 1978.
- Steensberg, Axel: Pebringegården, Folk og dagværk fra oldtid til nutid, *Woriamum* 1986.
- Trap, J. P.: Statisk-typografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark tredje del, anden udg. Forlagsbureauet i Danmark 1872.

Summary

Agricultural historical research has almost exclusively focused on the normal transition from tenant to freeholder and the decline in the tenant system. However, statistics show that one third of the farm land was still under the tenant system in 1850 and 10 % up onto 1860. These farms constitute the main focal point of this article.

The article examines how the tenant system functioned in the period 1770-1860, by focusing on economic as well as cultural aspects of the tenant system. The economic factors examined are primarily tenant accession and transfer conditions, the accession fee and the rent. The cultural aspects focus on the motivations for the estate owners – the Moltke family .

The article shows that an economic standard concerning the accession fee developed in the period, with variation as to the amount of this standard, which was particularly influenced by the agricultural crisis in the 1820s. The variation in the accession fee was also pronounced between farms in the same period, influenced by their respective size, state of repair and condition, which gave room for negotiations between the estate owners and the tenants.

The rent, at the other hand, was only related to the size of the farm in the early period before 1792, where the land owners were permitted by law to change the fees for their tenant farms. Thereafter, a tendency towards equalisation of the rent is pronounced, and by 1806 almost all farms have the same rent, irrespective of size. Negotiation between land owners and tenants concerning the rent were almost always occurring when the accession fee did not meet the established standard. Thus, the article finds a clear economic relation between the accession fee and the rent.

The equalised rent is very remarkable and unexpected, as it contrasts with

traditional agricultural history. The article argues that the economic relation cannot sufficiently explain this abnormality in the rent. Therefore, the article argues that the land owners' cultural way of thinking a moral code offers a supplementary explanation. Land owners (seeing themselves as head of an extended family including the tenants and the estate) wanted to help their tenants to a low rent, thus making it easier for them to stay at the farm even under difficult circumstances as during the agricultural crisis. However, the article also shows that land owners were not exclusively motivated by this classical noble moral code. The relatively high accession fees provided the landowner with as much as 50% extra profit during a tenant period of 30 years.

Last, the article shows that the high accession fee led to the elder generation staying on the farms longer than would be natural, thereby saving the money for the accession fee. This, however, was only a formal arrangement on paper as the younger generation in reality ran the farm.

Forfatter

Christina Franck (f.1978) er uddannet cand. mag. i historie fra Aarhus Universitet i 2009. Artiklen er baseret på forfatterens speciale, som er skrevet i samarbejde med Frilandsmuseet.